

Համագասայ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ԱՆՈՒՐՅԱՆԻ ԱՎԱԶԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՄՐԱՇԻՆԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՅՆԵՐԸ

Պաշտպանական ամրությունների կառուցումը Ախուրյանի ափամերձ տարածքներում նոր թափ է ստանում Բագրատունյաց ժամանակաշրջանում: Շիրակի թագավորության կազմավորումը, Անիի մայրաքաղաք դառնալը, երկրի տնտեսական, ռազմական հզորացումը, Ախուրյանի ափերով դեպի Անի տանող առևտրական ուղիների անվտանգության ապահովումը կենսական անհրաժեշտություն են դարձնում մայրաքաղաքի ընդարձակ պաշտպանական համակարգի ստեղծումը և առևտրական ուղիների վրա հսկողություն սահմանելը (քարտեզ):

Այս ժամանակաշրջանի պաշտպանական կառույցները տեսականորեն կարելի է բաժանել 3 հիմնական խմբի.

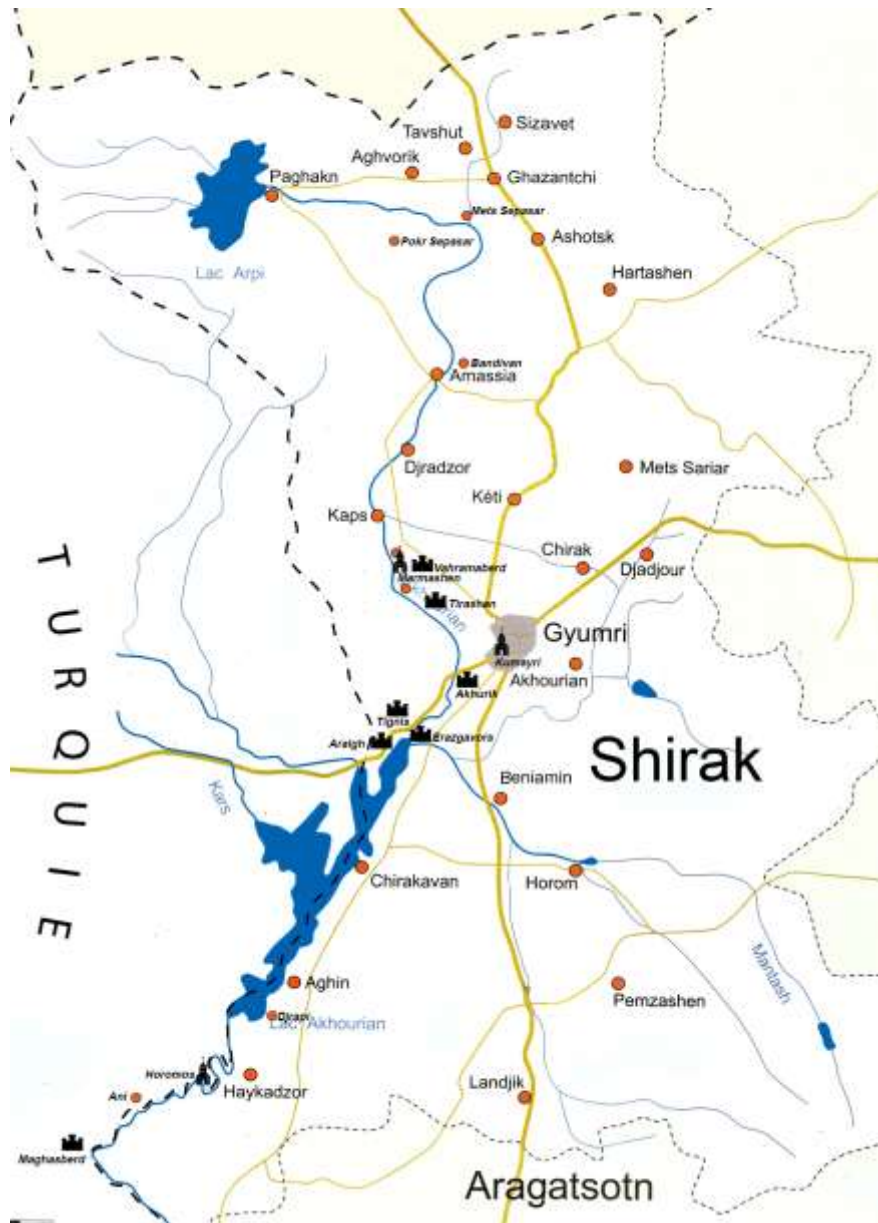
1. Արտաքին պարսպից և միջնաբերդից կազմված ամրաշինական կառույցներ. Այս խմբի տիպական կառույցներից են Մաղասբերդը, Տիգնիսը, Արալըղի բերդը (նկ. 1-3): Սրանք կառուցված են Բագրատունյաց ժամանակաշրջանում: Մաղասբերդի հիմնումը Զաքարիա Սարկավագը վերագրում է 7-րդ դարին. «Թագաւորն Յունաց Մօրիկ էր ազգաւ Հայ՝ յԱրարատ գաւառէ՝ յՕշական գեղջէ. եւ բարւոյ պատահեալ թագաւորեաց ի Կոստանդնուպօլիս ամս ԽԲ: Սա առաքեաց ի հայրենի երկիրն իւր ի Հայս՝ այր ոմն հայ ազգաւ՝ Մաղասս անուն՝ շինել քաղաք մի յաշխարհին Հայոց յանուն իւր: Եւ նա երթեալ գտանէ տեղի մի ի Շիրակ գաւառի՝ մերձ ի յԱնի հարաւակողմն՝ ի վերայ Ախուրեան գետոյ՝ ի մէջ երկուց լեռանցն՝ ի տափարակ տեղի, որ Գ կողմն բարձր քարափք էին. եւ յարեւմտեան կողմն փոքր ինչ դիւր եւ սակաւ ինչ գառ ի վայր. եւ հաւանեալ տեղոյն՝ պարսպեալ գայն, եւ կախեալ դռուն՝ անուանեաց Մաղասսբերդ: Եւ մինչ գոյր իշխանութիւն աշխարհիս ի ձեռն քրիստոնէից, տիրեցին քրիստոնէայք Մաղաս բերդին»¹: Սակայն, եթե նույնիսկ բերդը հիմնված լինի 7-րդ դարում, ամենայն հավանականությամբ, այժմեական տեսքը ստացել է Բագրատունյաց ժամանակաշրջանում: Մաղասբերդը հնագիտորեն ուսումնասիրված չէ, և վաղ միջնադարում դրա գոյությունը փաստող նյութական ապացույցներ չունենք: Ֆրանսիացի գիտնականների վերջին ուսումնասիրության արդյունքում հուշարձանը մանրամասն չափագրվել և նկարագրվել է, սակայն հնագիտական պեղումներ չեն իրականացվել²:

Անիից հյուսիս՝ Ախուրյանի ձախ ափին, կառուցվել են Տիգնիս և Արալըղի՝ ներկայումս Թուրքիայի Չեթինդուրակ գյուղի տարածքում գտնված բերդերը: Արալըղի բերդը պայթեցվել և ամբողջովին ոչնչացվել է անցյալ դարի 70-ական թվականներին: Բարեբախտաբար, այն ժամանակին չափագրվել է Թորոս Թորա-

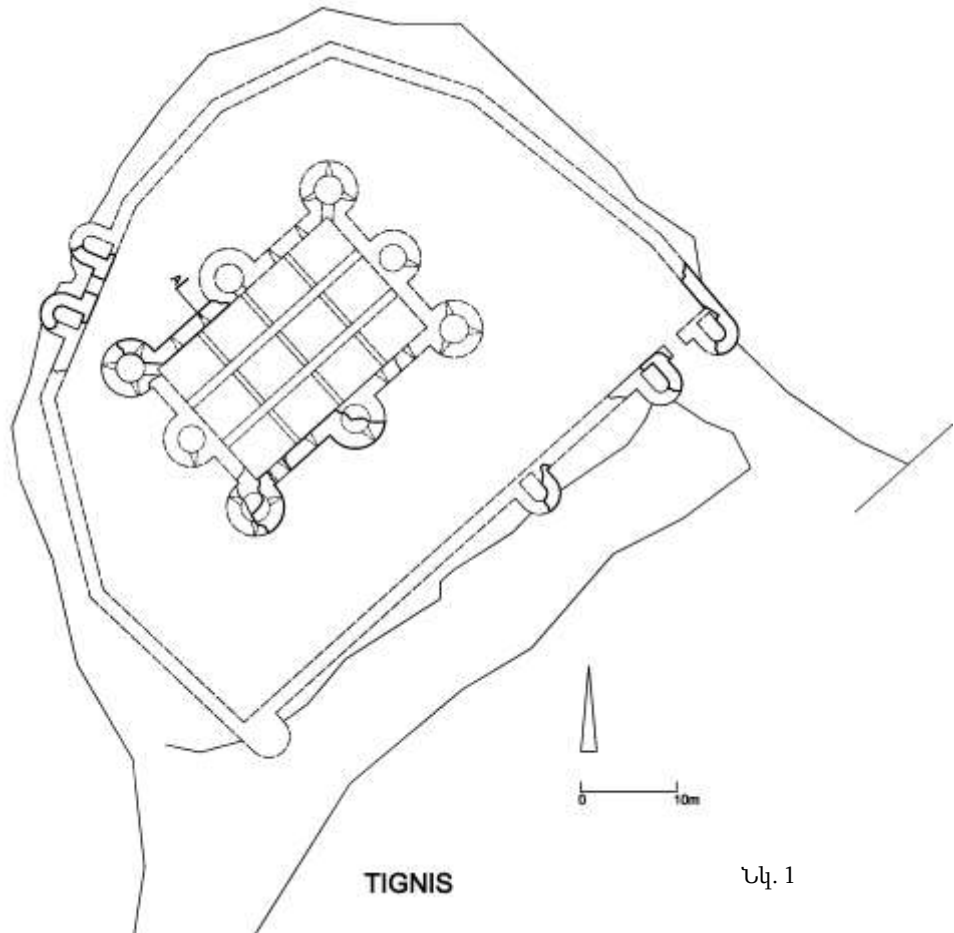
¹ Զաքարեայ սարկավագի Պատմագրություն, Վաղարշապատ, 1870, գլուխ Թ:

² Philippe Dangles, Mahasberd retrouvée, college de france – cnrs centre de recherche d'histoire et civilisation de byzance, travaux et memoires 18, Paris 2014a., p. 205-221:

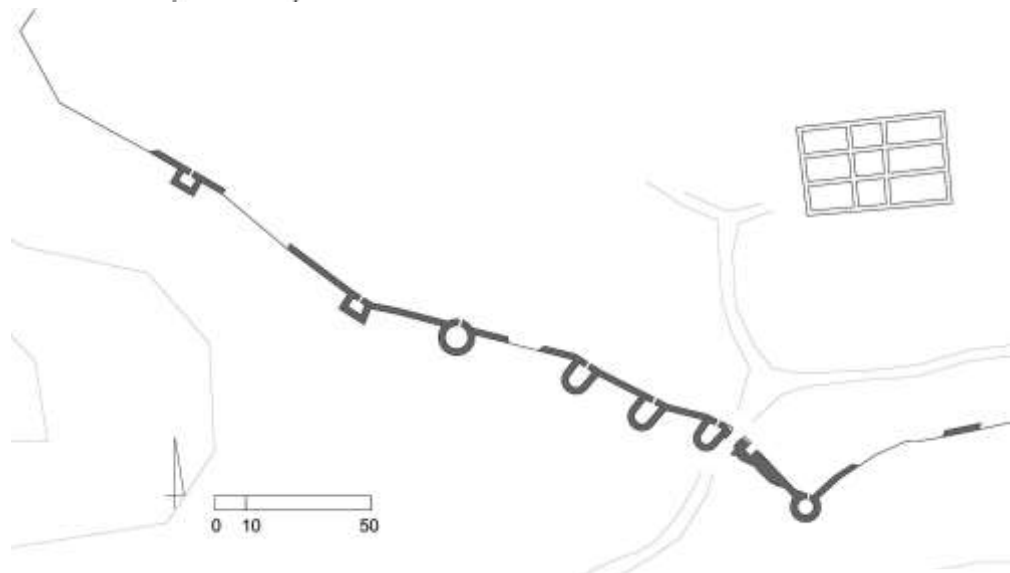
մանյանի կողմից³: Այս իրար շատ նման բերդերն ունեն 8 հզոր աշտարակներ՝ 4 անկյուններում և մեկական՝ երկայնակի հատվածների կենտրոնում: Բազրատունյաց ժամանակաշրջանի բերդերի համար աշտարակների այս թիվը և տեղադրությունը տիպական են:

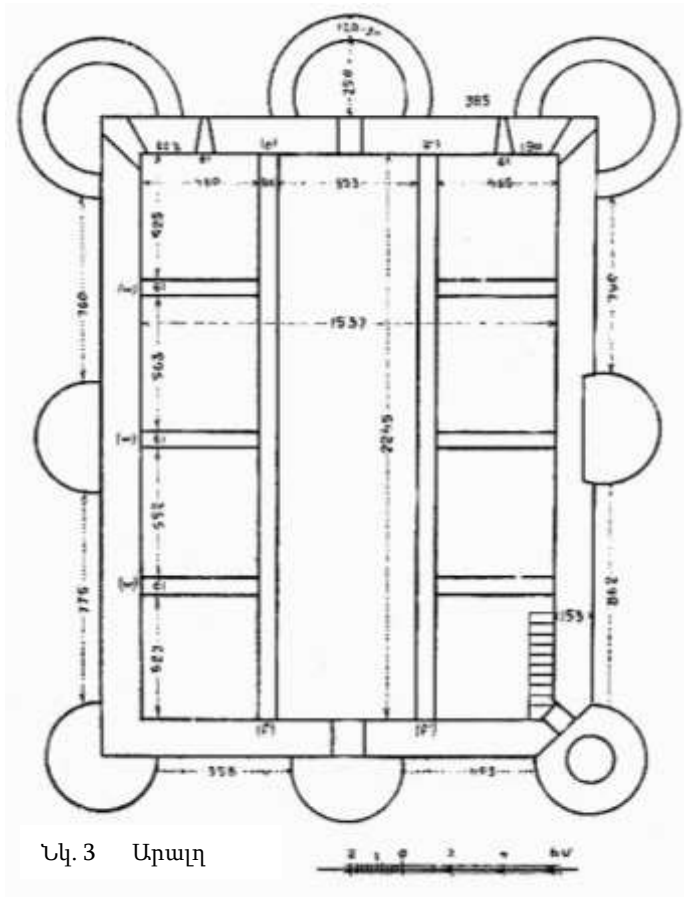
³ Թորանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Եր. 1948, էջ 176, նկ.160:

Նկ. 1

Նկ. 2 Մաղաս բերդ

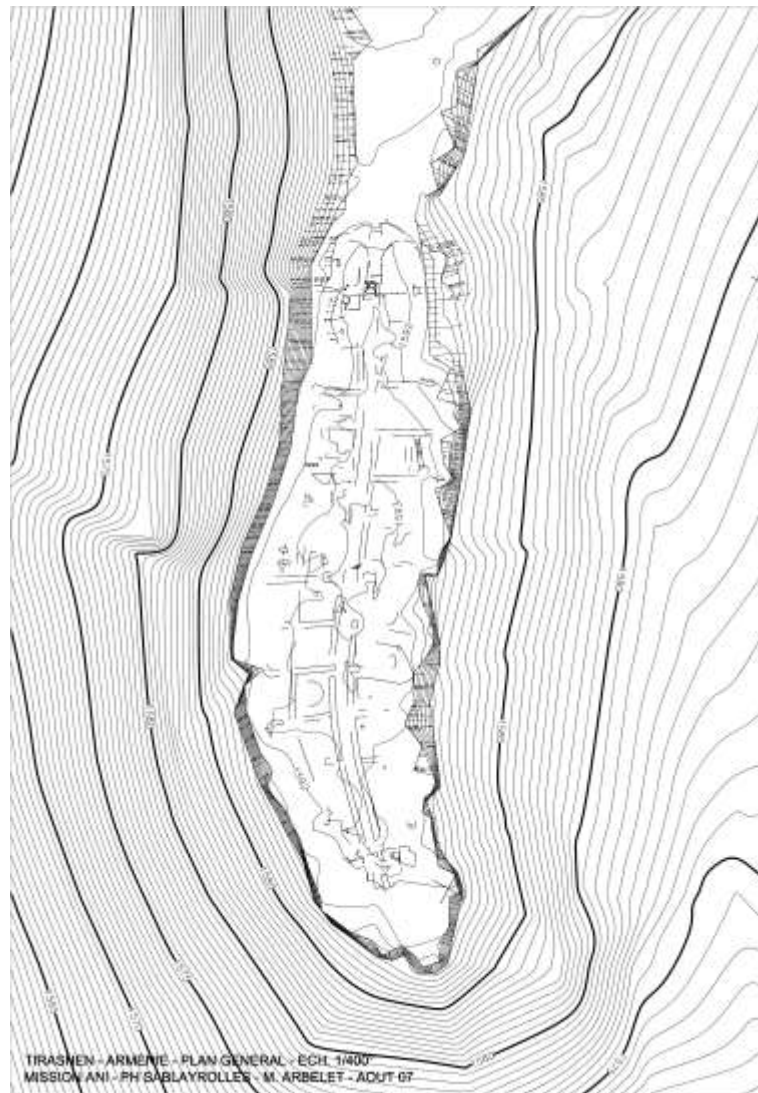
Սկ. 3 Արալ

2. Առանց արտաքին պարսպի բերդեր. Ախուրյանի ավամերձ տարածքում մեզ հայտնի են երկու այդպիսի ամրաշինական կառույցներ՝ Վահրամաբերդը և Տիրաշենի բերդը (նկ. 4): Երկուսն էլ գտնվում են Ախուրյանի ձախ ավին՝ Մարմաշենի վանքային համալիրից հարավ: Առաջինը կրում է Վահրամ Պահլավունու անունը, երկրորդը գտնվում է նրա ավատի՝ Տիրաշեն միջնադարյան գյուղի մոտ: «Տիրաշեն տեղի ի նախագրեալ արձանագրի Ապուղամբենց՝ է դաստակերտ նոցին Տիրաշեն, գոր ի վերայ հողոց կալուածոց վանացն շինեցին՝ ի բնակութիւն մարդկան, վասն որոյ եւ մարթ է անուն կոչել զվերին Ղանլրճա գետոյ՝ որ ի բարձու քարափան կայ, իբր 70 տամբք, առ քարհատիք, իսկ զՍտորինն՝ որ է գիւրի կայ յեզր Ախուրենոյ՝ 40 տամբք Հայոց, համարել բուն Մարմաշեն»⁴:

Անիից դեպի հյուսիս բերդերի և ամրոցների բավականին խիտ ցանցի ստեղծմանը, մեր կարծիքով, նպաստել է նաև Վահրամ Պահլավունու Մարմաշեն-Տիրաշենի ավատը, ուր նրա կողմից կառուցված նույնանուն վանքային համալիրի տարածքում են գտնվում Պահլավունի տան ընտանեկան գերեզմանները: Այս երկու բերդերը, ի տարբերություն Տիգնիսի և Արալըղի, կառուցված են նեղ, երկայնակի ձգված դարավանդների վրա, և բերդապարիսպները եզերում են դարավանդները:

⁴ Ալիշան Ղ., Շիրակ, տեղագրութիւն պատկերացոյց հավաքեաց Հ. Ղեւոնդ Ալիշան Յուխտէն Սխիթարաց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1881, էջ 151:

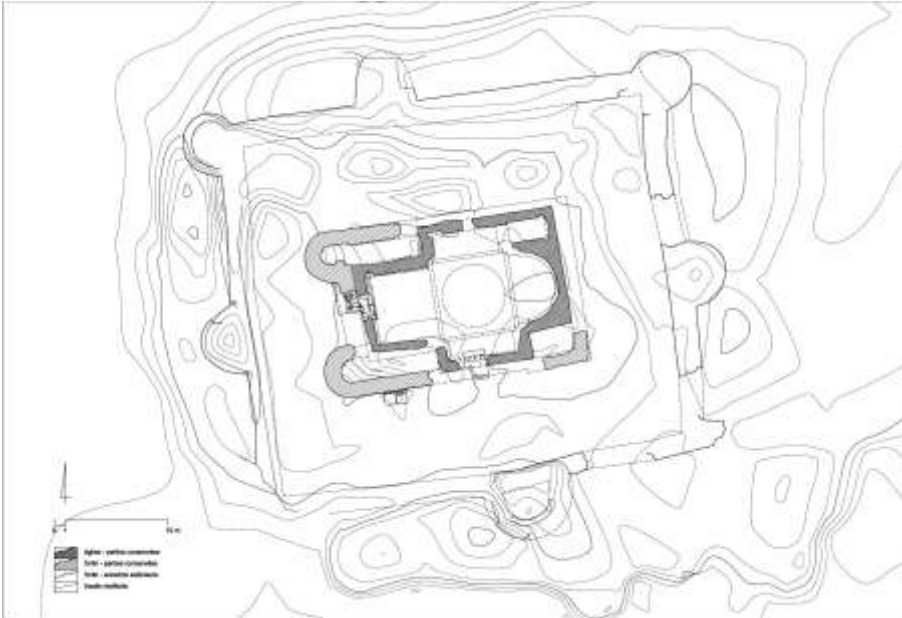
րի գառիթափ լանջերը: Երկուսում էլ երկայնակի ձգվող կենտրոնական միջանցքից դեպի աջ և ձախ բացվում են սենյակներ: Ամենայն հավանականությամբ դրանք ունեցել են զորանոցային գործառույթ: Ընդհանրապես Ախուրյանի ավազանի զարգացած միջնադարի բոլոր պաշտպանական կառույցների հարևանությամբ կան մեկ կամ երկու բնակավայրեր: Հավանաբար խաղաղ ժամանակ կայազորը բնակվել է հարևան բնակավայրում, իսկ բերդում, որտեղ պետք է պահպանվեին զենքի և պարենի պաշարները, պահակետային ծառայություն է իրականացվել: Այդ մասին են վկայում նաև Վահրամաբերդի պեղված սենյակներից հայտնաբերված մեծ և միջին չափի կարասների մնացորդները⁵: Ամրաշինական կառույցների այս տեսակը կարելի է դասակարգել որպես զորանոցային տիպի բերդեր:

Նկ. 4 Տիրաշեն

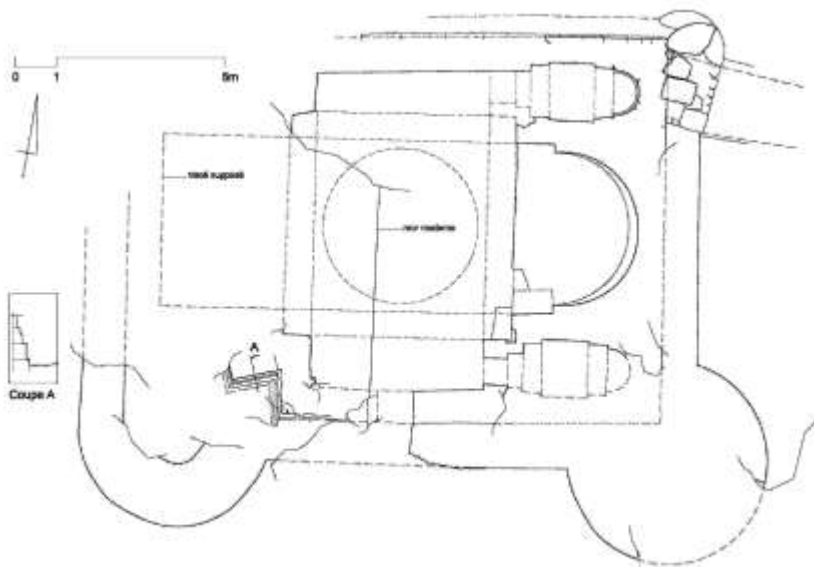
⁵ Պեղումներն իրականացրել է Ս. Հարությունյանը, նյութերը հրատարակված չեն, պահպանվում են Շիրակի երկրագիտական թանգարանում:

Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի Ախուրյանի ավամերձ հատվածներում գտնվող այս ամրաշինական կառույցները, որոնցից են Կումայրին, Երազգավորսը (նկ. 5), Ախուրիկը (նկ. 6): Դրանք 7-րդ դարի եկեղեցիներ են, որոնք խոնարհված են եղել: Անի-Շիրակի թագավորության շրջանում, երբ եկեղեցաշինությունը Անիում և թագավորության այլ վայրերում մեծ թափ է ստանում, դրանք չեն վերականգնվում, այլ կառուցվում է արտաքին պարիսպ, եկեղեցու պահպանված մասին հավելում են աշտարակներ և այն վերածում բերդի: Սրանցից առավել ուսումնասիրվածը Երազգավորսի բերդն է:

ERAZGAVORS - ARMENIE - PLAN GENERAL - ECH. 1/200e - RELEVÉ ADUT 07 - MISSION ANI - DESSIN PH. DANGLES

Նկ. 5 Երազգավորս

AKHURUK - ARMENIE - REGION DU SHIRAK - ISOLÉ FORTIFIÉ - PLAN - ECH. 1/50e - RELEVÉ ADUT 07 - MISSION ANI - DESSIN PH. DANGLES

Նկ. 6 Ախուրիկ

Եկեղեցին, ըստ հնագետ Ս.Հարությունյանի, ավերվել է արաբական արշավանքների ընթացքում⁶: Երազգավորսի այս փոքր բերդի արտաքին պարիսպը կառուցված է բերդաշինության նույն սկզբունքով՝ մեկական կյոր աշտարակներ 4 անկյուններում և պարսպի երկայնակի հատվածների կենտրոնական մասերում: Եթե խոշոր բերդերը՝ Տիգնիս, Մաղաբերդ և այլն, կառուցված են համեմատաբար անմատչելի բարձունքների վրա, ապա բերդի վերածված եկեղեցիները հարթ տարածքում են: Այս հանգամանքը և դրանց փոքր չափերը կասկածի տակ են դնում դրանց ռազմական նշանակությունը: Ամենայն հավանականությամբ, դրանք եղել են զենքի և պարենի պահեստարաններ, ունեցել են փոքր կայազոր և Ախուրյանի երկու ափերի երկայնքով ձգվող ճանապարհների ապահովությունը պահպանելու գործառույթ: Այստեղ կարող էին հանգրվանել նաև Անի գնացող կամ այնտեղից մեկնող վաճառականներն ու ճանապարհորդները: Ցավոք, տեղեկություններ չունենք Բագրատունյաց շրջանի փոստային և սուրհանդակային կայի կազմակերպման վերաբերյալ: Սակայն սրանց խտությունը Անիի և Պահլավունյաց ավատ Մարմաշենի միջանկյալ տարածքում հուշում է, որ դրանք կարող էին սուրհանդակային արագ կապն ապահովող, օրինակ՝ հոգնած ձիերը փոխելու, սուրհանդակների հանգրվանելու և հանգստանալու իջևաններ լինել: Ախուրյանի ափամերձ մեծ և փոքր բերդերի այս շղթայում դրանց իրարից հեռավորությունը չի գերազանցում 5 կիլոմետրը:

3. Պարսպաստ վանքային համալիրներ. Միջնադարյան խոշոր վանքային համալիրները, բացի կրոնական և մշակութային գործառույթներից, եղել են առևտրատնտեսական կենտրոններ: Այստեղ են կուտակվել վանքապատկան հարստությունները, պարենի պաշարները և այլն: Վանքերում են հանգրվանել բազմաթիվ վաճառականներ, ճանապարհորդներ, ուխտավորներ: Ախուրյանի ավագանի խոշոր վանքային համալիրները, որոնցից են Հոռոմուսը և Մարմաշենը, ունեցել են հզոր պարիսպներ: Հոռոմուսի սրբատաշ պարիսպը գրեթե ամբողջությամբ քանդվել է անցած դարի 90-ական թվականներին: Վանքի և նրա պարսպի սրբատաշ քարերը պոկվել և տեղափոխվել են թուրքերի կողմից այլ կառույցներում օգտագործելու համար: Ներկայումս պահպանված է միայն հարավարևելյան հատվածը (նկ. 7):

Մարմաշենի վանքի պարսպից պեղումներով բացված է միայն հյուսիսային կողմի ստորին շարքերի մի հատված: Այն կառուցված է տուֆե զանգվածեղ, կոպտատաշ քարերով: Մարմաշենի պարսպի նկարագրությունը տվել է նաև Թորոս Թորամանյանը. «Այս երեք եկեղեցիները շրջապատված են եղած ընդարձակ պարիսպով և պարիսպի մեջ մեծ ու փոքր բնակարաններով, որոնց հիմքերը երևում են այժմ, արևմտյան կողմեն պարիսպը մասամբ մնում է խոշոր սրբատաշ քարերով»⁷, «Ուշադրության արժանի է եկեղեցվո շրջապարիսպները ահագին ընդարձակությամբ, արևելյան կողմեն հասնում է Ախուրյան գետի դարավանդին

⁶ Հարությունյան Ս., Երազգավորսի 1977թ. պեղումները, Պատմաբանասիրական հանդես, թիվ 1, 2012, էջ 192:

⁷ Թորամանյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 137:

գլուխը, իսկ հյուսիսային և հարավային կողմերեն մոտավորապես 30-40 մետր հեռավորության վրա շրջապատում է, իսկ արևելյան կողմեն հայտնի չէ, թե ո՛ր է հասնում սահմանը: Այնուամենայնիվ հետաքրքրական է տեսնել քարերու անօրինակ խոշորությունը, մաքուր տաշվածքը և կանոնավոր շարքերը»⁸:

Սկ. 7 Հոռոմոս

Այս վանքային պաշտպանական համալիրների ռազմական հնարավորությունների վերաբերյալ գրավոր աղբյուրներում շատ սուղ տեղեկություններ են պահպանվել: Մասնավորապես մեզ հայտնի է 1064թ. Մելիքշահի կողմից Մարմաշենի պաշարման և համառ դիմադրությունից հետո գրավման մասին⁹: Այսպիսով, այս վանքային, պաշտպանական համալիրները եղել են ամուր և մարտունակ:

Առաջին հայացքից Ախուրյանի ավազանի՝ Անիից հյուսիս տեղակայված բերդերի այս խիտ ցանցը պետք է պաշտպաներ մայրաքաղաքի մատույցները, թույլ չտար թշնամուն մոտենալ Անիին, սակայն ռազմական գործողություններին դրանց ակտիվ մասնակցության, Անիի պարիսպներին հասած թշնամական գործերին թիկունքից հարվածելու մասին նույնիսկ կցկտուր տեղեկություններ չկան: Մեզ հայտնի բոլոր ճակատամարտերը տեղի են ունենում Անիի մոտ: Ստեղծվում է տպավորություն, որ Անին գրավել ցանկացող զորաբանակները, նպատակ ունենալով մայրաքաղաքը, չցանկանալով ուժեր և ժամանակ վատնել այդ բերդերի գրավման վրա, պարզապես շրջանցել են դրանք, իսկ բերդերը, լինելով պաշտպանական կառույցներ, միաժամանակ պատսպարաններ շրջակա բնակչության համար, հարձակողական գործողությունների ունակ չեն եղել: Մայրաքաղաքի ան-

⁸ Թորամանյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 175:

⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, Հայկական ՄՍՀ Գիտությունների ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, հատոր 3, Եր., 1976, էջ 155:

կումից հետո որպես ռազմական միավորներ դրանք կորցնում էին իրենց նշանակությունը: Հավանաբար այդ բերդերն առանց ավերվելու ձեռքից ձեռք են անցել: Այսպիսով, քննարկված ամրաշինական կառույցները ըստ գործառույթի կարող են դասակարգվել 3 խմբերի.

1. Անիի մատույցներում գտնվող, արտաքին պաշտպանական համակարգով հզոր բերդեր՝ Մաղաբերդ, Տիգնիս, Արալըղ:
2. Չորանոցային տիպի փոքր բերդեր՝ Վահրամաբերդ, Տիրաշեն, Ախուրիկ, Երազգավորս, Կումայրի:
3. Բերդապարսպով վանքային համալիրներ՝ Հոռոմոս, Մարմաշեն:

Ամրաշինական կառույցների նման դասակարգումից բխում է դրանց պատկանելության հարցը: Եթե պարսպապատ վանքային համալիրների պատկանելությունը հարցեր չի առաջացնում, ապա մնացած բերդերը, մեր կարծիքով, եղել են արքայապատկան և իշխանապատկան: Կասկածից դուրս է, որ Անին և նրա միջնաբերդը պատկանում էին արքունիքին: Նման մի ակնարկ կա Արիստակես Լաստիվերցու մոտ: Խոսելով 1064 թվականին Անիի՝ Ալփ-Արսլանի կողմից գրավման մասին՝ պատմիչը Անի ամրոցը դիտարկում է որպես կենտրոնական ամրություն, իսկ Անիի մոտակայքում գտնվող բերդերը՝ նրա զավակներ. «...մանավանդ Անի ամրոցն ու շրջապատի իր դուստրերը»¹⁰ : Պատմիչն անկասկած նկատի ունի Անիի մերձակայքում գտնվող, գրեթե տիպային կառուցվածք ունեցող խոշոր բերդերը:

Մրանց հետ համեմատած՝ երկրորդ խմբի՝ Չորանոցային տիպի ավելի փոքր բերդերը, որոնք ունեն թե՛ տիպային (Վահրամաբերդ-Տիրաշեն), թե՛ կառուցապատման սկզբունքի ընդհանրություններ (Ախուրիկ, Երազգավորս, Կումայրի), իշխանապատկան են, առավել ևս, որ գտնվում են Պահլավունիների ավատում և կառուցված են նույն ժամանակաշրջանում:

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ КРЕПОСТНЫЕ СООРУЖЕНИЯ БАССЕЙНА РЕКИ АХУРЯН

___ Резюме ___

___ А. Хачатрян ___

В период развитого средневековья, с восстановлением армянского государства, при правлении династии Багратидов, начинается бурное развитие экономики и культуры страны. Столица Ани становится важным военнополитическим, производственным и торговым центром. Развитие города и торговли диктуют необходимость создания новых крепостных сооружений, которые должны были обеспечить безопасность столицы и торговых путей. Крепостные сооружения этого периода по типу, функциям и по принадлежности можно разделить на 3 основные группы:

¹⁰ Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Եր., 1971, էջ 99:

1. Большие крепости, состоящие из внешней оборонительной стены и цитадели с восемью башнями Тигнис, Аралыг, Магасберд. Эти крепости защищали ближние подступы к Ани с севера и с юга.

2. Сторожевые крепости без внешней оборонительной стены: Ваграмаберд, Тирашен. В эту группу входят также полуразрушенные церкви 7-ого века, которые в период Багратидов восстанавливаются, как маленькие крепости с двумя башнями и внешней оборонительной стеной, усилены 8-ми башнями. По нашему мнению, они служили как запасники провианта и оружия, обеспечивая безопасность дорог, являлись кратковременным приютом для купцов, путешественников и т.д. Они имели постоянный гарнизон, который в мирное время жил в населенных пунктах по соседству.

3. Большие монастыри с мощными оборонительными стенами как Оромос и Мармашен.

Крепости первой группы были сооружены правящей династией и принадлежали царской семье. Они, по свидетельству средневекового летописца Аристакаса Ластиверци, являлись «дочерьми» цитадели города Ани. Крепости второй группы имели княжескую принадлежность. Все упомянутые прибрежные крепости находились в вотчине знатного рода Пахлавуни и были основаны ими же. Принадлежность последней группы сомнений не вызывает. Они были основаны церковью и принадлежали духовной власти.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

*Խաչատրյան Համազասպ Հակոբի – ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական
հետազոտությունների կենտրոն, E-mail: smuseum@web.am.*